

ПОНЯТТЯ ТА СТРУКТУРА ЕКОЛОГІЧНОГО ОБОВ'ЯЗКУ

THE CONCEPT AND STRUCTURE OF THE ENVIRONMENTAL OBLIGATION

Шинкарьов О.О.,

здобувач кафедри екологічного права

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

У статті розкривається зміст категорії «екологічний обов'язок» та її значення для правового регулювання екологічних правовідносин. Автор пропонує визначення екологічного обов'язку як міри належної поведінки, реалізація якої може здійснюватися шляхом вчинення певних активних дій або шляхом утримання від вчинення певних дій, а також за змішаною моделлю, яка застосовується, коли для реалізації одного обов'язку варто водночас дотримуватися і активної, і пасивної поведінки. Відзначається, що через екологічний обов'язок задовольняється інтерес повноважної особи щодо будь-якого суб'єктивного екологічного права. В екологічному праві обов'язок установлюється як в інтересах повноважної особи, так і в екологічних інтересах суспільства загалом.

Ключові слова: юридичний обов'язок, екологічний обов'язок, навколишнє природне середовище, екологічні права, механізм правового регулювання.

В статье раскрывается содержание категории «экологическая обязанность» и ее значение для правового регулирования экологических правоотношений. Автор предлагает определение экологической обязанности как меры должного поведения, реализация которой может осуществляться путем совершения определенных активных действий или путем воздержания от совершения определенных действий, а также по смешанной модели, применяемой в тех случаях, когда для реализации одной обязанности следует одновременно соблюдать и активное, и пассивное поведение. В экологическом праве обязанность устанавливается как в интересах управомоченного, так и в экологических интересах общества в целом.

Ключевые слова: юридическая обязанность, экологический долг, окружающая природная среда, экологические права, механизм правового регулирования.

The article reveals the content of category of «environmental obligation» and its role in the regulation of environmental relations. The author offers a definition of a legal obligation as a measure of good behavior, the implementation of which can be done by taking certain action or by refraining from taking certain actions and the mixed model, which is used in cases where the duty to implement one should simultaneously respected and active and passive behavior. It is noted that because of the environmental obligation is met interested person on any subjective environmental law. In environmental law established a duty for the benefit and environmental interests in society.

Key words: legal responsibility, environmental responsibility, environment, environmental law, regulation mechanism.

Постановка проблеми. Незважаючи на важливість правової категорії екологічного обов'язку, у вітчизняній юридичній науці відсутнє не тільки чітке її доктринальне визначення, але й залишаються невирішеними різноманітні пов'язані питання, зокрема, про структуру юридичного обов'язку, про взаємозв'язок суб'єктивного права та юридичного обов'язку, про форми реалізації юридичних обов'язків, про принципи їх виконання тощо. Складність проблеми посилюється з огляду на недоліки законодавчого регулювання екологічних обов'язків громадян характеризується наявністю прогалин, колізій, занадто абстрактних конструкцій, нормативних приписів, не забезпечених ефективними засобами реагування на їх порушення тощо. Судова практика із застосування нормативних положень щодо екологічних обов'язків громадян є суперечливою, що становить окрему проблему і призводить до порушення однієї з визначальних вимог верховенства права – правової визначеності.

Стан опрацювання проблематики. Окремим аспектам еколого-правового статусу людини і громадянина, зокрема, екологічним обов'язкам як одному з його центральних елементів присвячені праці дослідників у галузі екологічного права: В. Андрейцева, А. Анісімової, Г. Балюк, С. Боголюбова, М. Бринчука, А. Гетьмана, І. Каракаша, В. Костицького, В. Мунтяна, О. Погрібного, Ю. Шемшученка, М. Шульги та інших. До зазначеної проблематики звертались також представники загально-теоретичної юриспруденції: О. Зайчук, А. Колодій, О. Лукашева, О. Малько, М. Матузов, Н. Оніщенко, М. Орзіх, О. Петришин, П. Рабінович, В. Субочев та ін. Проблемам правового забезпечення екологічних обов'язків фізичних осіб у процесі здійснення загального та спеціального природокористування присвячено наукове дослідження С. Тагієва. Однак загальної характеристики, на основі якої може бути надано визначення поняття екологічного

обов'язку, проведено класифікацію відповідних екологічних обов'язків, з'ясовано механізм їх реалізації, вказана категорія не отримала.

Метою цієї статті є надання загальної характеристики екологічних обов'язків громадян шляхом визначення поняття і структуризації.

Виклад основного матеріалу. Екологічні обов'язки, як і всі юридичні обов'язки, покладаються на зобов'язану особу, яка має обрати передбачений правом варіант поведінки – здійснювати певні дії або утримуватися від них. Водночас право визначає міру необхідної поведінки. Наприклад, особа зобов'язана вносити штрафи за екологічні правопорушення, компенсувати шкоду, заподіяну забрудненням та іншим негативним впливом на навколишнє природне середовище тощо (ст. 12 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25.06.1991 р. № 1264-XII). Екологічний обов'язок є одним зі способів забезпечення екологічних прав, умовою їхньої реальності й ефективності. Якщо суб'єктивне екологічне право – це сфера влади і волі індивіда, екологічний обов'язок – сфера необхідності і підпорядкування [3, с. 71].

Серед основних характеристик екологічних обов'язків варто назвати такі:

1) вони являють собою елемент механізму правового регулювання екологічних відносин, визначаючи, що з погляду права має робити особа за наявності певних життєвих умов і які наслідки чекають на неї за умови порушення відповідної вимоги. Отже, на рівні конкретних суспільних екологічних відносин визначається й гарантується справедлива міра свободи, що є засадничим завданням права загалом;

2) вони закріплюють стандарт (зразок, еталон) правомірної поведінки особи, встановлюють наслідки його порушення, тим самим слугуючи правовим критерієм під час оцінки поведінки (діяльності) особи як необхідної або забороненої та з'ясування можливих правових наслідків;

3) їх виконання забезпечується погрозою застосування державного примусу. Ця ознака, поза всяким сумнівом, не свідчить про те, що їх обов'язковість забезпечується лише державним примусом. Останній виконує, насамперед, роль гарантії, що є необхідною на випадок можливого порушення норми. Основним має бути варіант добровільного виконання юридичних правил, що ґрунтується на внутрішньому переконанні особи у правильності (справедливості, доцільності й необхідності) покладених на неї екологічних обов'язків, сприйнятті їх як легітимних вимог. Проте їхня обов'язковість підтримується також силою державного впливу, зокрема погрозою застосування примусу;

4) мають особливі форми свого зовнішнього виразу, тобто закріплюються у специфічних джерелах: нормативно-правових актах, правових звичаях, судових прецедентах та ін. Саме джерело права робить доступними для суб'єктів стандарти правомірної поведінки у сфері екологічних правовідносин й наслідки відхилення від них. З урахуванням традицій національної правової системи норми права в Україні закріплюються головним чином у нормативно-правових актах (законодавстві);

5) в їх змісті превалує публічно-правовий елемент. У приватному і публічному праві сформувалися різні моделі взаємодії елементів суб'єктивних прав (правомочностей) і юридичних обов'язків. У приватному праві таких моделей три: 1) правомочності на власні дії кореспондує обов'язок вчинити певні дії; 2) правомочності на дію іншої особи відповідає обов'язок вчинити конкретні дії; 3) правомочності на власні дії відповідає обов'язок утриматися від вчинення певних дій. У публічному праві, крім трьох моделей взаємодії елементів суб'єктивних юридичних прав і юридичних обов'язків, аналогічних приватноправових моделям, існують ще дві: 1) обов'язку вчинити конкретні дії, з одного боку, кореспондує повинність вчинити певні дії; 2) з іншого боку, обов'язку вчинити конкретні дії відповідає обов'язок утриматися від вчинення певних дій.

Реалізація юридичних обов'язків, так само, як і реалізація суб'єктивних прав, може відбуватися в межах правовідносин або поза ними. У межах правовідносин визначений нормою права юридичний обов'язок конкретизується: визначаються уповноважена сторона, певний об'єкт, уточнюється зміст та межі належної поведінки зобов'язаної особи. Специфікою екологічних обов'язків є те, що вони переважно реалізуються поза правовідносинами. Так, наприклад, такі обов'язки, як-от: не пошкоджувати і не знищувати газони, не висаджувати самовільно та не знищувати дерева, кущі тощо; не вивозити і не звалювати в не відведених для цього місцях відходи, траву, гілки, деревину, листя (ст. 12 Закону України «Про благоустрій населених пунктів» від 06.09.2005 р. № 2807-IV [4]), утримуватися від торгівлі лікарськими і декоративними видами рослин та їх частинами (корені, стебла, плоди тощо), зібраними в порядку загального використання природних рослинних ресурсів (ст. 9 Закону України «Про рослинний світ» від 09.04.1999 р. № 591-XIV [6]), не поводитися жорстоко з тваринами, сприяти відтворенню відновлюваних об'єктів тваринного світу (ст.ст. 8, 10 Закону України «Про тваринний світ» від 13.12.2001 р. № 2894-III [7]); забезпечувати охорону, захист, відтворення і підвищення продуктивності лісових насаджень, посилення їх корисних властивостей та покращення родючості ґрунтів, виконувати інші заходи відповідно до вимог лісового законодавства; дотримуватися правил і норм використання лісових ресурсів; вести лісове господарство та використовувати лісові ресурси способами, які не завдають шкоди довкіллю, забезпечують збереження корисних властивостей лісів і створюють сприятливі умови для їх охорони, захисту та відтворення; забезпечувати охорону типових та унікальних природних комплексів і об'єктів, рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тваринного і рослинного світу, рослинних угруповань, сприяти форму-

ванню екологічної мережі відповідно до природоохоронного законодавства (ст. 14 Лісового кодексу України від 21.01.1994 р. № 3852-XII [8]) та ін. реалізуються громадянами поза правовідносинами.

Сьогодні в юридичній науці представлено кілька підходів щодо розкриття змісту юридичного обов'язку, і екологічного зокрема.

Перший підхід отримав назву поелементного. Його базисом є виділення в юридичному обов'язку окремих частин, за аналогією з правомочностями, з яких складається суб'єктивне право. Водночас, визначеності щодо кількості та змісту цих елементів у літературі немає. Поелементна концепція отримала розвиток ще в дореволюційному правознавстві. Так, Ф.В. Тарановський виходив з поділу всіх юридично обов'язкових дій на три групи: 1) щось робити (*facere*); 2) чогось не робити (*non facere*); 3) щось терпіти (*pati*). Вчений виходив із того, що кожному із зазначених обов'язків відповідає чуже право: якщо у власника земельної ділянки, на якій знаходяться об'єкти рослинного світу, є гарантоване законом право їх використовувати без спеціального дозволу, то у контролюючих державних органів є кореспондуючий обов'язок утриматися від висування вимоги на отримання такого дозволу (*non facere*). Дана модель змісту юридичного обов'язку побудована на принципі протилежності поведінки зобов'язаного і уповноваженого суб'єкта, а також базується на положенні про те, що юридичні обов'язки є засобом задоволення інтересу уповноваженої особи [10, с. 156].

С. Алексєєв виділяє в структурі обов'язку три елементи (необхідності). Крім обов'язку діяти і обов'язку дотримуватися приписів, від якісних відмінностей яких залежить специфіка правовідносин активного і пасивного типу, він вказує і на третю необхідність – обов'язок нести відповідальність, тобто зазнавати державно-примусового впливу за вчинене правопорушення [1, с. 130].

Концепція поелементного змісту юридичного обов'язку представлена також у роботах М. Матузова і Б. Семенко, які обрали до вивчення змісту юридичного обов'язку підхід, аналогічний тому, який використовується у разі дослідження змісту суб'єктивного права. На їхню думку, обов'язок розпадається на такі чотири елементи: 1) необхідність здійснення певних дій; 2) необхідність утриматися від певних дій; 3) необхідність вимагати здійснення або нездійснення певних дій; 4) необхідність відповідати за невчинення певних дій [9, с. 33].

Наведений підхід до характеристики екологічних обов'язків видається найбільш ґрунтованим. Відповідно, екологічні обов'язки передбачають:

1) необхідність здійснення певних дій або утримання від них (наприклад, під час здійснення загального використання об'єктів тваринного світу утриматися від знищення тварин, руйнування їхнього житла та інших споруд (нір, хаток, лігв, гнізд, мурашників, бобрових загат тощо), порушення середовища існування тварин і погіршення умов їх розмноження (ст. 16 Закону України «Про тваринний світ»); утриматися від збирання у порядку загального використання дикорослих рослин, віднесених до переліку наркотикомісних рослин, їх плодів, насіння, післязбиранних залишків, відходів сировини (ст. 9 Закону України «Про рослинний світ») тощо);

2) необхідність відреагувати на законні вимоги уповноваженої особи (наприклад, мисливець зобов'язаний мати під час здійснення полювання, транспортування або перенесення продукції полювання відповідні документи і пред'являти їх на вимогу осіб, уповноважених здійснювати контроль у галузі мисливського господарства та полювання (ст. 23 Закону України «Про тваринний світ»);

3) необхідність не перешкоджати повноважній особі користуватися благами, на які вона має право;

4) необхідність зазнавати заходів державного примусу у разі невиконання своїх обов'язків. Маємо зазна-

чити, що в юридичній літературі цей елемент юридичного обов'язку традиційно формулюється вужче через вказівку тільки на необхідність зазнавання заходів юридичної відповідальності. На наш погляд, окрім юридичної відповідальності, порушення екологічних обов'язків також може тягнути застосування заходів припинення правопорушень, а також заходів правового захисту, або правовідновних заходів (наприклад, засобами правового захисту є відшкодування нанесеної шкоди, безоплатне вилучення незаконно добутих у природі ресурсів та виготовленої з них продукції, конфіскація знаряддя правопорушення, спрямування одержаних від їх реалізації доходів до місцевих фондів охорони довкілля).

Відповідно до іншої концепції, зміст юридичного обов'язку складають обов'язки діяти і утримуватися від дій. До її прихильників належить В. Ем, який вважає, що обов'язки за своїм змістом поділяються на обов'язки активного і пасивного типу. Однак, як справедливо відзначають А. Бабаєв і В. Белов, поділ на пасивні й активні стосується обов'язків загалом, а не їх структурних частин. В. Ем у змісті обов'язків пасивного типу виділяє певні елементи.

По-перше, так звані імпліцитні заборони, які вводяться до змісту позитивного обов'язку шляхом установлення санкцій за її невиконання. Висновок про існування цього виду заборон заснований на думці про те, що позитивні обов'язки і заборони взаємно визначені. Підтвердженням цієї думки слугує, зокрема, глава 7 КУпАП, яка включає велику кількість складів адміністративних правопорушень, об'єктом яких виступає довкілля. Фактично тим самим законодавець вказує на заборонені варіанти поведінки, а отже, на обов'язок утримуватися від певних дій (не псувати сільськогосподарські та інші землі, не забруднювати їх хімічними і радіоактивними речовинами, нафтою та нафтопродуктами, неочищеними стічними водами, виробничими та іншими відходами, вживати заходів із боротьби з бур'янами; не забруднювати і не засмічувати води, не порушувати водоохоронний режим на водозборах, яке спричиняє їх забруднення, водну ерозію ґрунтів та інші шкідливі явища; не здійснювати незаконну порубку і пошкодження дерев і чагарників; знищення або пошкодження лісових культур, сіянців або саджанців у лісових розсадниках і на плантаціях, а також молодняка природного походження і самосіву на площах, призначених під лісовідновлення; не знищувати і не пошкоджувати підрост в лісах тощо). Заборону на найбільш небезпечні діяння щодо довкілля включено до Кримінального кодексу України у вигляді відповідних складів злочинів (забруднення або псування земель речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля, внаслідок порушення спеціальних правил, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля; забруднення або інша зміна природних властивостей атмосферного повітря шкідливими для життя, здоров'я людей або для довкілля речовинами, відходами або іншими матеріалами промислового чи іншого виробництва внаслідок порушення спеціальних правил, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи для довкілля; знищення або пошкодження лісових масивів, зелених насаджень навколо населених пунктів, вздовж залізниць, а також стерні, сухих дикоростучих трав, рослинності або її залишків на землях сільськогосподарського призначення вогнем чи іншим загальнонебезпечним способом, тощо).

Варто зазначити, що адміністративні і кримінальні правопорушення належать до правопорушень у сфері публічного права. Основна їх відмінність від приватно-правових правопорушень полягає в тому, що у приватно-правових відносинах вирішення питання щодо того,

чи притягати правопорушника до юридичної відповідальності, повністю залежить від розсуду другої сторони відносин. Наприклад, покупець, який придбав товар із недоліками, самостійно вирішує, чи звертатися йому до продавця для обміну товару на якісний або ж повернути товар і вимагати повернення сплачених за нього коштів, а за наявності підстав – відшкодування завданої шкоди. І лише якщо виникне спір щодо самого факту вчинення правопорушення (чи дійсно воно мало місце) або щодо визначеної міри відповідальності, його буде передано для вирішення уповноваженим державою органам (у першу чергу, йдеться про суд).

Ті види відповідальності, які є публічно-правовими (порушення екологічних обов'язків належать до цієї групи), навпаки, орієнтовані на те, що, незалежно від того, яку позицію займає особа, чиї інтереси було порушено, питання притягнення до відповідальності й міри цієї відповідальності вирішують уповноважені органи.

По-друге, є обов'язки-принципи, функція яких проявляється в установленні загальної заборони порушення закону. До таких обов'язків належать названі у ст. 12 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» – берегти природу, охороняти, раціонально використовувати її багатства, відповідно до вимог законодавства про охорону довкілля; здійснювати діяльність із дотриманням вимог екологічної безпеки, інших екологічних нормативів та лімітів використання природних ресурсів; не порушувати екологічні права і законні інтереси інших суб'єктів; названий у ст. 55 обов'язок суб'єктів права власності на відходи вживати ефективних заходів для зменшення обсягів утворення відходів, а також для їх утилізації, знешкодження або розміщення тощо.

Можна запропонувати ще один підхід до розкриття структури екологічного обов'язку за аналогією із виробленою теорією права структурою права. Кожне право людини складається з певних елементів, які виокремлюють конкретне право від інших прав та становлять його структуру. За класифікацією Р. Алексі, права-вимоги є трикомпонентними відносинами, першим елементом в яких є бенефіціар, або носій права (а), другим – адресат права (b), а третім – предмет права (S). Якщо а має щодо b право на S, то b має обов'язок щодо S перед а, і навпаки [2, с. 122]. Але маємо зазначити, що якщо право у своїй структурі завжди має адресата, структура обов'язку може обмежуватися такими елементами, як носій обов'язку і предмет обов'язку, не маючи адресата.

Висновки. Екологічний юридичний обов'язок можна визначити як встановлену в офіційних джерелах права або в договорі міру належної, суспільно необхідної поведінки, яка спирається на можливість державного примусу і в якій виражаються як особисті, так і суспільні екологічні інтереси.

До структури екологічних обов'язків включено такі елементи: 1) необхідність здійснення певних дій або утримання від них; 2) необхідність відреагувати на законні вимоги уповноваженої особи; 3) необхідність не перешкоджати уповноваженій особі користуватися благами, на які вона має право; 4) необхідність зазнавати заходів державного примусу у разі невиконання своїх обов'язків (окрім юридичної відповідальності, порушення екологічних обов'язків також може тягнути застосування заходів припинення правопорушень, а також заходів правового захисту, або правовідновних заходів). У перспективі до екологічних обов'язків громадян має бути включено обов'язок із раціоналізації потреб, зокрема пов'язаних із надмірним або нераціональним споживанням. Екологічно мотивоване обмеження споживання має стати предметом правового регулювання, на що вказують існуючі тенденції розвитку в епоху глобальної екологічної кризи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Алексеев С. Общая теория права: В 2-х т. Т. II / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1982. – 360 с.
2. Алексі Р. Існування прав людини / Р. Алексі // Право України. – 2011. – № 8. – С. 121–130.
3. Екологічне право України : Підручник для студентів юрид. Вищ. навч. Закладів / [А. Гетьман, М. Шульга, В. Попов та ін.] ; За ред. А. Гетьман та М. Шульги. – Х. : Право, 2006. – 328 с.
4. Про благоустрій населених пунктів : Закон Україн від 06.09.2005 р. № 2807-IV // Офіційний вісник України. – 2005. – № 40. – Ст. 2528.
5. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991 р. № 1264-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 41. – Ст. 546.
6. Про рослинний світ : Закон України від 09.04.1999 р. № 591-XIV // Офіційний вісник України. – 1999. – № 18. – С. 23.
7. Про тваринний світ : Закон України від 13.12.2001 р. № 2894-III // Офіційний вісник України. – 2002. – № 2. – Ст. 47.
8. Лісовий кодекс України від 21.01.1994 р. № 3852-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 17. – Ст. 99.
9. Матузов Н. Исследование проблемы юридических обязанностей граждан СССР / Н. Матузов, Б. Семенко // Советское государство и право. – 1980. – № 12. – С. 30–45.
10. Тарановский Ф. Учебник энциклопедии права / Ф. Тарановский. – Юрьев : Тип. К. Маттисена, 1917. – 537 с.